

Humanitar elmlər

UOT 81

Ə.Ə.Abdullayev

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
afgan_abdullayev@yahoo.com

KOQNİTİV DİLÇİLİK HANSI ZƏRURƏTDƏN YARANDI

Açar sözlər: *koqnitiv dilçilik, semantika, pragmatika, metafora, strukturalizm*

Məqalədə koqnitiv dilçiliyin müstəqil bir istiqamət kimi yaranmasını şərtləndirən amillərdən bəhs edilir. Tarixi inkişaf mərhələləri qısa da olsa araşdırılır, müxtəlif dilçi-tədqiqatçı alimlərin fikirlərinə müraciət olunur, onların əsərlərindən istinadlar verilir, təhlillər aparılır.

A.A.Абдуллаев

НЕОБХОДИМОСТЬ ПОЯВЛЕНИЯ КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКИ

Ключевые слова: *когнитивная лингвистика, семантика, прагматика, метафора, структурализм*

В статье рассматриваются факторы, которые привели к появлению когнитивной лингвистики как самостоятельного направления. Исследуются этапы исторического развития, хотя и кратко, рассматриваются мнения различных лингвистов-исследователей, даются ссылки на их работы, проводятся анализы.

A.A.Abdullayev

THE NEED FOR THE APPEARANCE OF COGNITIVE LINGUISTICS

Keywords: *cognitive linguistics, semantics, pragmatics, metaphor, structuralism*

The article deals with main factors of the formation of the cognitive linguistics as a new linguistic trend. The historical periods of the development of cognitive linguistics is analyzed briefly. The author addresses the points of view of many linguists, gives numerous citations from their works, and comments on them.

Həyatda heç nə birdən-birə yaranmır, nəyinsə yaranması üçün müəyyən zəmin olmalıdır. Bu, bütün sahələrdə, o cümlədən dilçilik sahəsində də belədir. Dilçiliyin ta qədimdən inkişafı ərzində yeni-yeni cərəyanlar, məktəblər

meydana çıxmış, bəziləri zaman keçdikcə təkmilləşmiş, özünə daha çox tərəfdaşlar cəlb edə bilmiş, digərləri isə elə meydana gəldikləri yerdən çox da qabağa gedə bilməmişlər.

Müasir dilçilikdə artıq özünü bir dilçilik istiqaməti kimi sübut etmiş koqnitiv dilçilik də bugünkü səviyyəyə çatmaq üçün uzun bir yol keçmişdir. Bu yol Aristoteldən tutmuş XIX əsrin diaxronik semantikasına və XX əsrdə metaforanın və ağılın koqnitiv, ritorik və sosial funksiyalara münasibətin canlanmasına qədər olan bir yol olmuşdur.

Vaxtilə ümumi dilçiliyin fonologiyadan sintaksis və semantika vasitəsilə pragmatikaya qədər, sinxroniyadan diaxroniyaya qədər və əksinə istiqamətlə olan bütün məsələləri əhatə etdiyini indi koqnitiv dilçilik bütövlükdə öz üzərinə götürüb. O, indi ədəbi tədqiqatları ədəbi düşüncə ilə, təfəkkürlə, inkişaf psixologiyasını dil mənimsənilməsi ilə, neyropsixologiyanı təcəssüm olunmuş ağılla, neyrobiologiyanı beynin ağılın işini necə yerinə yetirməsinin öyrənilməsi ilə, sosial psixologiyanın sosial interaksiyada dili və ağılı necə öyrənməsi ilə əlaqələndirir, bağlayır.

Bununla belə koqnitiv dilçiliyin gələcəyi nə qədər parlaq görünsə də, koqnitiv dilçilər unutmamalıdırlar ki, koqnitiv dilçiliyin zəngin keçmişi də vardır ki, biz bu məqalədə həmin keçmişə qısa bir baş vurmaq istərdik.

1908-ci ildə Ebbinqhaus yazırdı ki, psixologiyanın uzun keçmişi və qısa tarixi vardır (6, s.371). Hovard Qardner isə göstərirdi ki, koqnitiv elmin çox uzun keçmişi, amma nisbətən qısa tarixi vardır (4, s.9). Nerlix Briqitte və Klark Deyvid birgə yazdıqları “Kognitiv dilçilik və dilçiliyin tarixi” adlı məqalələrində, eləcə də digər yazılarında qeyd edirlər ki, semantika və pragmatikanın qısa tarixləri, amma uzun keçmişləri vardır (9).

Bu cür deyilənlərə əsaslansaq, məntiqimizə əsaslanaraq biz də deyə bilərik ki, koqnitiv dilçiliyin də uzun keçmişi, qısa tarixi vardır. Başqa cür də ola bilməz. Çünki dilçilik elmi inkişaf etdikcə ondan müəyyən ayrılımlar da meydana gəldi və bu ayrılımlar, cərəyanlar isə dilçiliyin tədqiq etdiyi sahələrlə sıx surətdə əlaqədardır. Bu yazımızda isə biz koqnitiv dilçiliyin uzun keçmişinin bəzi aspektlərini təhlil etməyə çalışacağıq. Xüsusilə də, baxmayaraq ki, koqnitiv dilçilik öz inkişafı zamanı fəlsəfə, psixologiya və koqnitiv elm sahələri ilə əhəmiyyətli surətdə əlaqəli olub, biz isə bu yazıda daha çox dilçiliyin tarixi prizmasından məsələyə baxacağıq. Lazım gələrsə fəlsəfənin tarixinə də qısa səfərlər etməli olacağıq.

Bəs koqnitiv dilçilik necə oldu ki, dilçilikdən ayrılaraq ayrıca bir dilçilik cərəyanı kimi formalaşmağa başladı? İlk olaraq biz XX əsr dilçiliyinin xüsusiyyətlərinə diqqət çəkmək istərdik. Əsrin əvvəllərində dilçilikdə dominant olan Avropa semantikasının əsasında dayanan struktur-formal ənənələr, XX əsrin ikinci yarısından Şimalı Amerika və Avropada sintaksisdə generativ-formalist tədqiqatlar dominantlıq etməyə başladı. Nə qədər təzadlı olsa da,

koqnitiv dilçiliyin təbii tərəfdaşı kimi funksionalistlər və kontekstualistlər Praqa məktəbindən başlayaraq üzü bəri çıxış ediblər. Funksional Qrammatika (Dik), Sistemli-Funksional Qrammar (Həllidey), Dilin funksional-tipoloji nəzəriyyələri (Givon), Praqmatika (adi dil fəlsəfəsi, Qrays), Təbii morfologiya və Təbii fonologiya (Dressler, Stampe, Doneqan), Uilyam Diverin başçılıq etdiyi Kolumbiya Dilçilik Məktəbi Andre Martinenin fikirlərini dəstəkləyirdi. Lanqaker yazır: “Koqnitiv dilçilik deyilən cərəyan funksional ənənələrə söykənən bir istiqamətdir. Bu da o deməkdir ki, formalist yanaşmanın əksinə olaraq dil daha avtonom sistem kimi yanaşılır, daha çox koqnisiyanın inteqral faseti (üzü) kimi (ayrıca bir modul, yaxud mental bacarıq, qabiliyyət kimi yox) yanaşılır. Mümkündür ki, linqvistik struktur daha çox əsas sistemlər və qabiliyyətlər prizmasından (məs., diqqət, kateqoriyalaşma, qavrayış) analiz edilir ki, bundan da ayrı mümkün deyil” (8, s.251).

Ənənəvi dilçiliyin tədqiqatlarının əsaslandığı müxtəlif mülahizələr və cərəyanlar bir çox hallarda sual doğururdu, xüsusilə də obyektiv biliyin subyektiv bilikdən ayrılması, linqvistik biliyin ensiklopedik bilikdən ayrılması, ədəbi dilin məcazi dildən ayrılması, konseptual-koqnitiv strukturların linqvistik strukturlardan ayrılması və nəhayət, sinxronik strukturların diaxronik dəyişikliklərdən ayrılması. Prototipləşmə nəzəriyyəsinin (həmçinin qeyri-səlis məntiq) təsiri isə formalist-strukturalist yanaşmanın yenidən dəyərləndirilməsini gündəmə gətirdi, xüsusilə də variantlılığı, polisemiyanı, diaxronik semantik dəyişməni. Halbuki dilçiliyin əvvəlki nəsli sadəliyi, monosemiyanı, qanunauyğunluğu, və qaydaları axtarırdı. Koqnitiv dilçilər isə daha çox mürəkkəbliyi, dəyişkənliyi, və modelləri öyrənirdilər. Bernardes yazırdı ki, koqnitiv dilçiliyin meydana gəlməsinin əsas səbəblərindən biri dilin elə bil aspektlərinə xüsusi diqqət çəkmək oldu ki, onlar nizamsız, yaxud marginal (son) aspektlərdir (1, s.13).

Sonralar koqnitiv elmin yeni cərəyanının təsiri (bunu Kognitiv Elmin İkinci Nəsli adlandırıdılar) (2) özü ilə elə bir fikir də gətirdi ki, ağıl formal simvolların, dil isə sintaktik qaydaların, ağıl mənanı görməyin formal simvollarının təcəssüm olunmayan manipulyasiyasıdır, dil isə təcəssüm olunan manipulyasiyadır. Sintaksis, semantika, morfologiya və fonologiya hamısı yığışdılar bir yerə ki, insanın anlamasının, bədən quruluşunun və sosial interaksiasının universal xüsusiyyətlərini öyrənsinlər. Bu da o deməkdir ki, koqnisiya və praqmatika dilin bütün aspektlərinin ayrılmaz komponentləridir.

Koqnitiv dilçiliyin meydana gəlməsi təxminən 1975-ci illərə təsadüf edir. Bu həmin vaxtdır ki, Lakoff ilk dəfə koqnitiv dilçilik terminini işlədir (7). Elə həmin vaxtlarda Lakoff özünün Generativ Semantika ideyalarını inkişaf etdirmək cəhdlərindən daşınır. O, öz ideyasının inkişafı üçün Çomskinin törəmə qrammatika ideyasını formal məntiqlə birləşdirirdi. 2000-ci ildə Brookmana verdiyi müsahibəsində Lakoff göstərir: “Noam iddia edirdi ki, (indi də bu

fikirdədir) bildiyim qədər deyə bilərəm ki, sintaksis mənadan, kontekstdən, arxa bilgilərdən, yaddaşdan, koqnitiv proseslərdən, kommunikativ məqsəddən və bədənimizin hər bir aspektindən asılı deyil” (2, s.19) Bununla belə törəmə semantikanın üzərində işləyərkən Lakoff göstərdi ki, semantikanın, kontekstin, və digər belə faktorlara bir neçə halda frazaların və morfemlərin sintaktik qurulmasında rast gəlmək olar və bu da törəməçilərin uyğunsuzluqlar adlandırdıqları vəziyyətinə gəlir. Eyni zamanda Lakoff anladı ki, nitq iştirakçıları üçün metafora və metanomiya təkcə linqvistik dekorasiyalar deyildir. O, 1979-cu ildə filosof Mark Consonla əməkdaşlığa başlayır, tezliklə onlar “Bizim Yaşadığımız Metaforalar” (Metaphors We live By) adlı kitablarını 1980-ci ildə çap etdirdilər. Məhz bu kitab sayəsində koqnitiv dilçilik geniş auditoriyanın diqqətinə çatdırıldı.

1970-ci illərdə törəmə dilçiliyin müddəaları ilə razı olmayan təkcə Lakoff deyildi. Əslində koqnitiv dilçilik tam formada bir mənbədən yaranmamışdır. Onun nə mərkəzi, nə də kristallaşmış formalizmi vardır.

Faktiki olaraq Çarlz Filmor freym semantikasını nəzəriyyəsi üzərində işləyirdi, Ronald Lanqaker koqnitiv qrammatikanın əsasını qoyurdu (ilk olaraq Məkam Qrammatikası adlandırırdı). Leonald Talmy 1972-ci ildə öz dissertasiyasını yazdı və Geştald psixologiyasının prinsiplərini linqvistik təhlilə təqdim etməyə başladı. Xüsusilə bu məsələ onun güc dinamikası və hadisə freymlərinə dair araşdırmalarında daha çox hiss olunurdu (10).

Talmynin bəzi müddəalarını əsas götürərək Lanqaker özünün konseptual profiləşmə (conceptual profiling) nəzəriyyəsini yaratdı ki, bu da koqnitiv dilçilikdə mərkəzi rol oynadı.

1980-ci illərdən başlayaraq koqnitiv dilçilik metaforik kateqoriyalaşmaya dair (Lakoff), şəkil sxemləri (image schemata) (Johnson), koqnitiv qrammatika (Lanqaker), əqli məkanlar (mental spaces) və qovuşma (blending) (Fauconnier, Turner) və diaxronik prototip semantika (Geeraerts) tədqiqatları istiqamətində çiçəklənməyə başladı. 1980-ci illərin ikinci yarısından koqnitiv dilçilik sosioloji tədqiqatlar istiqamətində inkişaf etdi. 1989-cu ildə Rene Dörvin koqnitiv dilçiliyin beynəlxalq cəhətdən genişlənməsində mühüm əməyi oldu. O, Duisburqda (Almaniya) Koqnitiv dilçiliyə dair Birinci Beynəlxalq Konfrans təşkil etdi və orada da Beynəlxalq Koqnitiv Dilçilik Assosiasiyasını yaratdılar. Koqnitiv Dilçilik jurnalı Dirk Geerartsin redaktorluğu ilə çıxmağa başladı (5). Eyni zamanda Koqnitiv Dilçilik Tədqiqatı jurnal-seriyası Rene Dirvenin (3) və Ronald Lanqakerin redaktorluğu ilə nəşr olundu. Sonralar Jon Taylor da bu jurnala qoşuldu.

1990-cı illərdə koqnitiv dilçilik öz inqilabçı statusunu yaradıcı statusuna dəyişdi. Beynəlxalq Koqnitiv Dilçilik Assosiasiyasının (İCLA) illik konfransları Santa Kruzda (1991), Lüvündə (1993), Albukuerqe (1995), Amsterdamda (1997), Stokholmda (1999), Santa Barbarada (2001), Logronada

(2003) və Seulda (2005), Krakovda (2007), Xian Beynəlxalq Universitetində, Çin (2011), Alberta Universitetində, Kanada (2013), Nosumbria Universitetində, BB (2015), Tartu Universitetində (2017), Kuansei Qakuin Universitetində, Yaponiya (2019) – cəmi 15 illik beynəlxalq konfranslar olmuşdur. Bu konfranslarda iştirakçı saylarının çox olması, tanınmış dilçilərin konfranslarda iştirakı onu deməyə əsas verirdi ki, koqnitiv dilçilik artıq nəzəri dilçilik arenasında öz yerini tutmuşdur. Bir çox ölkələrdə koqnitiv dilçilik assosiasiyaları yaranmağa başlamışdır. Bu isə o demək idi ki, koqnitiv dilçilik artıq özünə ayrıca bir dilçilik istiqaməti kimi yaşamaq statusu qazanmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. *Bernardes Enrique*. Some reflections on the origins of cognitive linguistics // Journal of English Studies 1999, 1: pp.9-28
2. *Brockman John*. Interview with George Lakoff after the publication of *Philosophy in Flesh* (1999), 2000
3. *Dirvin Rene*. Metaphor and metonymy in comparison and contrast. Berlin: Mouton de Gruyter, 1993
4. *Gardner Howard*. The Mind's new science. A history of the cognitive revolution. New York, Basic Books, 1985
5. *Geeraerts Dirk*. A Cognitive Grammar and the history of lexical semantics. In Brygida Rudzka-Ostyn, ed. Topics in cognitive linguistics 647-77. Amsterdam: John Benjamins, 1988
6. *Farr Robert M*. The long past and the short history of social psychology // European Journal of Social Psychology, 1991, 21: pp.371-80
7. *Lakoff George and Mark Johnson*. Metaphors we live by, Chicago University Press, 1980
8. *Langacker Ronald W*. Foundations of cognitive grammar, Vol 1. Theoretical Prerequisites, Stanford: CA, Stanford Univcxersity Press, 1987
9. *Nerlich Brigitte and David Clarke*. Blending the past and the present: Conceptual and linguistic integration, 1800-2000. Logos and language // Journal of General Linguistics and Language Theory, 2000 1: pp.3-18
10. *Talmy Leonard*. Towards a cognitive semantics, Vol. 2, Typology and process in concept structuring, Cambridge, MA: MIT, 2000

Redaksiyaya daxil olub 09.06.2021